

היחס בין מצוות וטעמן

מתוך פתיחה ל'נתיב מצוותיך' לגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג*

א. העמדת מצוה באוקימתא מחמת סברא -

סוגיית הגמ' (יבמות פז ע"ב) דנה בשאלה מה דינה של אשה שבעלה מת, ובשעת המיתה היו להם בנים, ואח"כ מתו - האם היא חייבת להתייבם או לא? וז"ל הגמ':

ולא נעשה מתים כחיים [ותחזור לזיקה אם ימות בנה לאחר זמן - רש"י] **וכו'**,
ת"ל 'דרכיה דרכי נועם' (משלי ג, יז) [וזו שהיה לה בן ולא נזקקה ליבם, וניסת לשוק ומת בנה, אם תאמר תחלוץ הרי היא מתגנה על בעלה. הלכך על כורחך בן אין לו' (דברים כה, ה) בשעת מיתה קאמר, והרי יש לו - רש"י].

נראה מהגמ' ומרש"י שאם סברא נותנת שיש להעמיד דיני תורה באוקימתא, ולומר שהדין חל באופן מסויים ולא באופן אחר, אנו אכן קובעים שהמצוה חלה באופן שתואם לסברא. ובענין הנ"ל - כיון שלא מסתבר שלאחר שנישאת לשוק תצטרך לחזור ולהתייבם [כיון שבזה מתגנה על בעלה], לכן אנו קובעים שאשה זו פטורה מיבום. ואנו מחליטים שכאשר התורה חייבה במצות יבום, לא חל הציווי במציאות שהיו לה בנים בשעת מות בעלה ולאחר מכן הם מתו.

כיון שמצינו כאן שאנו מעמידים אוקימתא לדיני תורה עפ"י סברא, נראה שה"ה שנעמיד אוקימתא גם עפ"י טעם המצוה, ונאמר שבמצב בו הטעם אינו שייך - בזה לא צייתה תורה, שהרי גם בזה הסברא נותנת שבכה"ג הציווי לא חל. נרחיב מעט בענין זה.

ב. חלות מצוה בזמן או באופן שהטעם לא שייך -

תנו רבנן: אלמנה, בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה - אין ממשכנין אותה, דברי רבי יהודה. רבי שמעון אומר: עשירה - ממשכנין אותה, ענייה - אין ממשכנין אותה, שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה. למימרא דרבי יהודה לא דריש טעמא דקרא, ורבי שמעון דריש טעמא דקרא, והא וכו' (ב"מ קטו ע"א).

א"כ נחלקו רבי יהודה ורבי שמעון אם דרשינן טעמא דקרא. לכאורה נראה שהמחלוקת היא האם מעמידים מצוה באוקימתא מחמת טעם המצוה, שלדעת

* נערך ע"י הרב ישראל בן-שחר, במסגרת מכון 'משפט ערוך' שע"י ישיבת קדומים.

רבי יהודה המצוה חלה גם במצב שטעמה לא קיים, ואילו רבי שמעון סובר שרק כשהטעם שייך חלה המצוה.

אולם לא יתכן לבאר כך, שכן גם רבי שמעון סובר שבעלמא דיני התורה חלים אפילו במקום שטעם הדין אינו קיים, וכדלקמן. מאידך, ברור גם רבי יהודה מסכים שיש מצבים שהמצוה חלה רק כשהטעם קיים, כדלקמן.

נציין הלכות אחדות שלא מצינו מי שחולק עליהן, מהן מוכח שלא דרשינן טעמא דקרא. דהיינו, שהמצוה חלה גם כשטעמה לא קיים -

א. ציותה התורה לפדות בכור מבן חודש ומעלה (במדבר יח, טז). הטעם שאין פודים קודם לכן - חשש נפל (שבת קלה ע"ב). לפי"ז ראוי היה שכאשר ברור שאינו נפל, וכגון שכלו לו חודשיו, ניתן יהיה לפדותו גם קודם לכן. אך הדין אינו כך, כמבואר בתוס' (בי"ק יא ע"ב ד"ה בכור). וכן אם פדה תוך שלושים ונתאכלו המעות - אינו פדוי, וחייב לפדותו שוב לאחר שלושים, אף שהגיע לשלושים ונתברר שאינו נפל (כשמואל, בכורות מט ע"א).

ב. אסרה התורה להקריב קרבן טרם מלאות לו שמונה ימים (ויקרא כב, כז). הטעם שאין להקריב קודם לכן - חשש נפל. אך גם בכלו לו חודשיו, שודאי אינו נפל, אין להקריב קודם לכן (תוס' בי"ק שם).

ג. ציותה התורה לשבור כלי חרס שבושלה בו חטאת (ויקרא ו, כא). הטעם - אין הטעם הבלוע יוצא אפילו ע"י הגעלה (פסחים לע"ב), ואם לא ישברו את הכלי אזי הטעם הבלוע בו יגיע לידי נותר. לפי"ז אם הכלי לא בלע, וכגון שתלו את החטאת באויר הכלי באופן שלא נגעה בדפנות, לא יצטרכו לשבורו. אך אומרת הגמ' (זבחים צה ע"ב) שאפשר שצריך לשבורו גם בכה"ג.

חזינן שדין התורה אינו מותנה בטעם. הציווי - ציווי! ולא שמענו שרבי שמעון יחלוק על כל דינים אלו.

ע"כ שרבי שמעון מסכים עקרונית לרבי יהודה, ודיני התורה חלים גם כשהטעם של המצוה אינו קיים.

מאידך, חזינן שרבי יהודה מסכים לרבי שמעון, שדרשינן טעמא דקרא. שבהמשך הסוגיא הנ"ל בב"מ, שדנה בענין לקיחת משכון מאלמנה, אומרת הגמ' -

למימרא דרבי יהודה לא דריש טעמא דקרא, ורבי שמעון דריש טעמא דקרא, והא איפכא שמעינן להו, דתניא: ולא ירבה לו נשים (דברים יז, יז) - רבי יהודה אומר, מרבה הוא ובלבד שלא יהו מסירות את לבו. רבי שמעון אומר, אפילו אחת והיא מסירה את לבו הרי זה לא ישאנה. אם כן מה תלמוד לומר ולא ירבה לו נשים - אפילו כאביגיל. לעולם רבי יהודה לא דריש טעמא דקרא, ושאני הכא דמפרש קרא ולא ירבה לו נשים ולא יסור, מאי טעמא לא ירבה לו נשים - משום דלא יסור וכו'.

מפורש, אם כן, שכאשר הטעם מפורש בתורה אזי גם לדעת רבי יהודה יש לדרוש טעמא דקרא, ורק טעם שאינו מפורש לא אזלינן בתריה.¹

מתבאר מכל הנ"ל, שטעם המפורש בתורה - מסכימים רבי יהודה ורבי שמעון שדרשינן. טעם שאינו מפורש - מסכימים שלא דרשינן.

לאור זאת יש לבאר מדוע רבי שמעון דורש טעמא דקרא בענין מישכון אלמנה. ונראה בטעם הדבר [שלדעת רבי שמעון האיסור למשכן אלמנה הוא דווקא בעניה], מפני שאיסור זה נכתב בתורה בסמיכות לדינים נוספים שעוסקים בעניים. שכך הם פסוקי הפרשה שם -

כי תשה ברעך משאת מאומה וכו'. בחוץ תעמד וכו'. ואם איש עני הוא לא תשכב בעבטו. השב תשיב לו וכו'. לא תעשק שכיר עני ואביון וכו'. ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא וכו'. לא תטה משפט גר יתום [ועל העשיר כבר הוזכר וכו', ושנה בעני לעבור עליו בשני לאוין - רש"י], ולא תחבל בגד אלמנה.

וכיון שפסוקים אלו עוסקים בעניים, וטעם של 'לא תחבל בגד אלמנה' מורה לנו שאף דין זה עוסק באלמנה עניה, סובר רבי שמעון שיש להעמיד את המצוה דווקא בעניה.²

עולה לנו שהמחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון היא מצומצמת למדי, שלא כמו שנראה בתחילה. וגדר המחלוקת, האם אמרינן שכיון שהתורה כתבה את המצוה בסתמא א"כ כוונתה שהיא חלה בכל מצב, וכך סובר רבי יהודה [אא"כ התורה עצמה סייגה ע"י שכתבה את הטעם], או שהקשר וכדו' גובר על הסתמא, וזו דעת רבי שמעון.

אף שנתבאר שהמחלוקת בין רבי שמעון לרבי יהודה מצומצמת, מ"מ יש בזה מחלוקת רחבה יותר. שכן בסוגיית ריבוי נשים למלך ישנה בענין זה דעה שלישית, דעת ת"ק (סנהדרין כא ע"א). והוא סובר שבין מסירות את ליבו ובין שאינן מסירות - מותר לו לשאת שמונה עשרה, אך לא יותר.

ונראה שת"ק אינו דורש כלל טעמא דקרא, אפילו טעם שמפורש בתורה. והרמב"ם (הלי מלכים פ"ג ה"ב) פוסק כמותו.

1. [א"ה - ונראה שהסיבה שרבי יהודה אינו דורש טעם שאינו מפורש, אין זה מפני שאיננו יודעים אם אכן זהו הטעם האמיתי. וכפי שמוכח מהמובא לקמן סעיף ז, שיש מצבים שכו"ע מודו שדרשינן טעמא דקרא גם כשאינו מפורש].

2. לאור ההנחה הנ"ל, שלרבי שמעון דרשינן כאן טעמא דקרא רק מחמת סיבה מקומית, צריך לבאר סוגיות נוספות בהם מבואר שלרבי שמעון דרשינן טעמא דקרא. עיין בזה בינתיב מצוותיד', פתיחה כוללת סעיפים כג-כז.

ג. חלות מצוה בזמן או באופן שהטעם שייך, אך אין ציווי מפורש -

מצינו שכאשר טעם של מצוה קיים, 'מעתיקים' אותו למצבים שכלל לא נצטוונו. דין זה הוא במקום שמצות התורה מלמדת אותנו עובדה מציאותית. ונבאר באמצעות הדינים דלהלן:

א. אלמנה ילדה בן, והלה מת תוך חודש – אסורה להינשא ללא חליצה, דחיישינן לנפל (אהע"ז סי' קנו ס"ד). מקור דין זה הוא מהדין של פדיון בכור שנזכר לעיל (סעיף ב ס"ק 1), שם ראינו שא"א לפדות את הבכור תוך חודש ללידתו כיון שחיישינן שהולד הינו נפל. למדנו א"כ מציאות מסוימת - כל עוד לא מלאו שלושים יום לולד יש לחשוש שהוא אינו בן קיימא. כיון שכך, אנו 'מעתיקים' מציאות זו לדין יבום, ואם הולד מת בתוך חודש האשה אסורה לשוק [א"כ כלו לו חודשיו], דחיישינן שהולד נפל.

ב. כעין זה, אין לאכול בהמה טרם מלאות לה שמונה ימים, דחיישינן לנפל (יו"ד סי' טו ס"ב). ונלמד מהנזכר לעיל (סעיף ב ס"ק 2), שאין להקריב בהמה לקרבן טרם מלאות לה שמונה ימים.

ג. כלי חרס שבושל בו איסור - א"א להכשירו (או"ח סי' תנא סעיפים א, כב), שאין הטעם הבלוע בו יוצא אפילו ע"י הגעלה. ודין זה נלמד מהחובב לשבור כלי חרס שבושלה בו חטאת, כמובא לעיל (סעיף ב ס"ק 3).

והנה, יש לעיין על מה עובר מי שאינו מקיים דינים אלו? וכי עובר על סברא גרידא? הרי ציווי אין!

אלא ברור שהחובב לקיים את הטעם גם כשאין מצוה, זה כאשר הטעם מברר לנו שהמציאות המדוברת כלולה באיסור שאכן קיים במצוה הנלמדת. אלא שלולא למדנו את המציאות ממצוה אחרת, לא היינו יודעים שיש לכלול זאת במצוה הנלמדת, ורק בעקבות לימוד זה אנו יודעים זאת.

נבהיר כלל זה בדינים הנ"ל:

ביבום - מאחר שלמדנו מפדיון בכור שאם הולד מת תוך חודש יש לחשוש שהוא נפל, א"כ מתברר לנו שמה שכתוב בענין יבום 'ובין אין לוי' (דברים כה, ה) זה כולל גם מצב שהיה בן אלא שהוא מת חוך חודש. וממילא אם האשה תינשא לשוק היא תעבור על איסור 'לא תהיה אשת המת החוצה' (דברים שם). אך לולא שהיינו לומדים זאת מפדיון, היינו אומרים שהיה כאן בן, והאשה מותרת לשוק.

באכילת בהמה קודם לשמונה ימים - מאחר שלמדנו מדיני קרבן שקודם מלאות לבהמה שמונה ימים יש לחשוש שהיא נפל, ממילא אנו יודעים שלפני מלאות לבהמה שמונה ימים היא כלולה באיסור אכילת נבילות.

בכלי חרס שבלע איסור - מאחר שלמדנו מחטאת שכלי חרס בולע ואינו פולט, א"כ אנו יודעים שאם כלי זה בלע איסור אזי אסור לבשל בו אפילו אם נגעיל אותו, שהרי יחול בזה דין טעם כעיקר, שהרי הטעם הבלוע אינו יוצא ע"י הגעלה.

אף שלמדנו לעיל (סעיף ב) שיש לקיים מצוה גם במקום שטעמה אינו שייך, מ"מ בנידון בו אנו עוסקים כעת, שאנו מחילים איסור במצוה מסויימת מחמת טעם שלמדנו ממצוה אחרת, בזה האיסור לא קיים כאשר הטעם לא שייך. שהרי במצוה זו לא נאמר איסור זה [אלא רק למדנו כן עפ"י הטעם, וכנ"ל], וגם הטעם לא שייך, וא"כ מהיכתי תיתי לאסור. ורק במקום שיש בתורה ציווי אנו אומרים שהוא אינו מותנה בטעם; אבל בזה, שכל מה שאנו אוסרים זה מחמת הטעם בלבד, א"כ כשאין טעם אין איסור.

לכן, כשהבעל מת והיה בן שמת תוך חודש, אך כלו לו חודשיו - אינה חייבת ביבום (אהע"ז שם). זאת, אף שבפדיון הבן גופו, אין נפ"מ אם כלו לו חודשיו או לא. וכן, כשכלו לבהמה חודשיה - מותר לאוכלה תוך שמונה ימים (יו"ד שם). [שלא כדין קרבן, ששם מקור הדין, כיון ששם יש ציווי להדיא]. וכן, כשבושל איסור בכלי חרס, בלי שהכלי בלע [דהיינו שהאיסור היה תלוי באויר הכלי] - הכלי מותר (תוס' זבחים צו ע"א ד"ה אלא). [שלא כבחטאת, וכנ"ל].

ד. חלות מצוה מחמת שיש סברא לחייב, אך אין ציווי מפורש -

כשם שטעם של מצוה מחייב אף במקום שאין ציווי וכנ"ל, כך סברא מחייבת. סברא היא, למה לי קרא! מצינו כן בשלושה מקומות:

א. 'המוציא מחבירו עליו הראיה' (ב"ק מו ע"ב).

ב. 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר' (כתובות כב ע"א).

ג. יהרג ואל יעבור ברוצח - 'מאי חזית דדמא דידך' וכו' (סנהדרין עד ע"א).

אך גם בזה החיוב הוא דווקא כשע"י הסברא מתברר שהדבר נכלל בציווי - 'המוציא מחבירו' נכלל במצות 'בצדק תשפוט עמיתך' (ויקרא יט, טו), וכן על איסור גזל, ומזיק.

וכן 'הפה שאסר' נכלל במצות 'בצדק תשפוט עמיתך'. ואשה שאומרת 'אשת איש הייתי וגרושה אני', שנאמנת מחמת הפה שאסר, אם נמנע ממנה להינשא נעבור גם על 'לא תונו'.

ברציחה, אם יהרוג ולא יעבור, יעבור על איסור רציחה.

ה. קיום דבר שנלמד מטעם מצוה, מסברא, מסיפורי התורה, כשאין כלל ציווי -

לאור מה שנתבאר יוצא שדבר שנלמד מסברא וכד', אך אינו נכלל בשום ציווי - אין לסברא זו תוקף של מצוה.

נבהיר זאת עפ"י סוגיא במסכת ברכות (לה ע"א):

מנא הני מילי [- שיש לברך על פירות]? **דתנו רבנן וכו'.** **אלא סברא הוא, אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה.**

ותמה על כך הפני יהושע -

משמע מלשון כל הפוסקים דלפום הך מסקנא דהכא, כל ברכות הנהנין הן מדרבנן, לבר מברכת המזון לחוד וכו'. ולענ"ד לכאורה יש לתמוה, דהא **בכל הש"ס משמע דמידי שאתיא מסברא הוי מדאורייתא. ואדרבה, מקשה הש"ס הא למה לי קרא סברא הוא.**

אכן, לפי היסוד שהבאנו מיושבת קושייתו. דסברא גרידא, שאיננה נכללת בציווי כלשהו - אין לה תוקף של מצוה. ורק כאשר מחמת הסברא אנו מבינים באופן מחודש מצוה קיימת - אזי יש לסברא תוקף של מצוה דאורייתא.

ו. סיבות לקיים דבר שאינו מצוה, אך הוא נלמד מטעם של מצוה, או מסברא - לאור כל מה שנתבאר, יוצא לכאורה שאין שום ענין לקיים טעם מצוה, במקום שאין שום ציווי שניתן להכליל בו את הנלמד מהטעם. וכפי שכתבנו לעיל (סעיף ג), וכי יעבור על טעם גרידא, על סברא גרידא?!

אכן, אף שלכאורה מצוה אין בזה [ועיין לקמן], מ"מ ענין גדול יש בזה. שהרי מצינו שהאבות קיימו את התורה אף שהם לא נצטוו לקיים את התורה. עולה מכך (עיין נפש החיים ש"א פרקים כא, כב) שכאשר מבינים שיש טעם בדבר כלשהו, יש ענין לקיימו אף שאין ציווי, דמ"מ מכוונים בזה לרצונו של מקום.³ אכן, לא רק 'ענין' בעלמא יש בזה, אלא גם קיום מצוה יש בזה. שהרי יש בתורה מצוות כלליות - 'קדושים תהיו' (ויקרא יט, ב), 'ועשית הישר והטוב' (דברים ו, יח), 'והלכת בדרכיו' (דברים כח ט). כל דבר שאנו מבינים שהוא לרצון ה', שראוי לעשותו - הרי הוא נכלל באלו, וממילא מקיימים בזה מצוה דאורייתא! מה החילוק בין מצוה פרטית למצוה כללית?

1. מצוה פרטית אינה תלויה בנסיבות, אינה תלויה במצבים, באישים. לעומת זאת מצוה כללית היא תלויה זמן, מקום, אישים וכד'. כן מבואר במגיד משנה (הלי' שכנים פי"ד ה"ה), בענין מצות 'ועשית הישר והטוב'.
2. גידרה של מצוה כללית הוא השתדלות, אבל השתדלות זו היא חיוב גמור [בהתאם לאיש ולזמן וכנ"ל]. כן משמע בחינוך (מצוה תרי"א) במצות 'והלכת בדרכיו'. וז"ל: "ועובר על זה, ואינו משתדל להישיר דרכיו ולכבוש יצרו

3. יש להעיר עפ"י נפש החיים, שאצל האבות היה מבט הפוך ממבטנו. אצל עם ישראל לאחר נתינת תורה - יש ציווי, ולאור הציווי אנו מגיעים לטעם. דהיינו, מהחוץ פנימה. אצל האבות הבינו את הפנים, ומתוך כך קיימו!

ולתקן מחשבותיו ומעשיו לאהבת האל ולקיים המצוה הזאת - ביטל עשה זה!"

ז. מצוה שיש ספק מהי כוונת התורה -

ומכאן ליסוד נוסף, שעל פיו יוסבר הדין שפתחנו בו את הדברים.

ראינו לעיל (סעיף ב) שיש שלוש דעות בתנאים, האם ואימתי אנו מתחשבים בטעם המצוה ע"מ לקבוע את אופני החיוב. ודעת ת"ק היא שאין מתחשבים כלל בטעם המצוה, אפילו בטעם המפורש בתורה. ויש לעיין, שהרי הבאנו בראשית הדברים שאשה שנתאלמנה והיה לה בן, ואח"כ מת הבן - פטורה מיבום. שהכתוב 'דרכיה דרכי נועם' מורה לנו שא"א לחייבה. ולא שמענו שת"ק יחלוק על דין זה. והיאך מתיישבים הדברים?

וצריך לומר שכאשר יש דין בתורה, אך הדין אינו מוגדר וניתן לפרשו באופנים שונים - בזה לכו"ע אזלינן בתר הטעם והסברא, להכריע מהי כוונת התורה, וממילא להגדיר עפ"י את המצוה. ובקובץ הערות (סי' וסק"א) כותב שיש להסתפק מהי כוונת התורה כשאמרה 'ובן אין לו' - האם בשעת מות הבעל אין לו בן; או שמא אפילו אם היה אז בן אלא שלאחר מכן הבן מת, ונמצא שבסוף התברר שלבעל אין בנים, גם זה כלול בדין 'ובן אין לו'. ספק זה מוכרע עפ"י סברת 'דרכיה דרכי נועם', שהשעה הקובעת היא שעת מות הבעל, ואם באותה שעה היה לו בן - אלמנתו פטורה מיבום. נמצא, אם כן, שאיננו מחדשים הלכה בגלל 'דרכיה דרכי נועם', אלא מגדירים עפ"י את המצוה, שניתנת להתפרש באופנים שונים.

יסוד זה מצינו בדין נוסף:

איתמר, היו לו בנים ומתו - רב הונא אמר, קיים פריה ורביה. רבי יוחנן אמר, לא קיים. רב הונא אמר קיים, משום דרב אסי, דאמר רב אסי: אין בן דוד בא - עד שיכלו כל נשמות שבגוף, שנאמר: 'כי רוח מלפני יעטוף' וגו' (ישעיהו נז, טז); ורבי יוחנן אמר לא קיים פריה ורביה, 'לשבת יצרה' (שם מה, יח) בעינן, והא ליכא (יבמות סב ע"א).

לכאורה יש כאן קביעת דין עפ"י טעם. אלא שגדר המצוה אינו ברור - מה התכוונה התורה בצוותה לפרות ולרבות, האם המצוה היא להוליד או שהמצוה היא שיהיו לו ילדים, וכאשר יש ספק בכוונת התורה אנו מגדירים את המצוה עפ"י הטעם, וכנ"ל.